

ZOFIA HILCZERÓWNA

Z BADAŃ NAD GENEZĄ CERAMIKI WCZESNOŚREDNIOWIECZNEJ

Zainteresowanie ceramiką okresu wczesnośredniowiecznego w miarę badań i napływu nowych materiałów bynajmniej nie słabnie. I nic w tym dziwnego, skoro szczególnie w starszych fazach okresu wczesnośredniowiecznego ceramika stanowi wciąż jeszcze większość wydobywanych materiałów i nadal szczegółowa jej analiza dostarcza często jedynych danych o chronologii, a także o niektórych innych aspektach badanych obiektów. Stąd też dużo uwagi poświęca się nie tylko merytorycznej stronie badań nad ceramiką, lecz także metodzie tych badań. W tym zakresie wysuwa się cały szereg postulatów, uwypuklając nowe strony zagadnienia¹. Jednym z postulatów badawczych jest ograniczenie terytorialne badań, czyli próba uchwycenia rozwoju ceramiki na mniejszym obszarze, co mogłoby się przyczynić do ukonkretnienia badań w tej dziedzinie². Zsumowanie szeregu monograficznych opracowań ceramiki mniejszych regionów dałoby w efekcie niewątpliwie pełniejszy obraz rozwoju wczesnośredniowiecznego garncarstwa. Próba zadośćuczynienia tym postulatom były, podjęte w ramach opracowania dziejów osadnictwa dorzecza górnej i środkowej Obry, szczegółowe studia nad materiałem ceramicznym tego terytorium. Przedstawienie niektórych rezultatów tych badań jest zadaniem niniejszego szkicu.

Obszar dorzecza górnej i środkowej Obry dostarczył bardzo bogatych materiałów ceramicznych. Podstawą ich klasyfikacji były stanowiska pełniej przebadane o zachowanym układzie stratygraficznym nawarstwień

¹ Por. W. Hensel, *Z badań nad polską ceramiką wczesnośredniowieczną*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 2: 1956, s. 160–167; A. Kietlińska, *Kryteria klasyfikacji ceramiki w archeologii*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 9: 1950–1953, s. 279 i n.; J. Machnik, *Zagadnienie chronologii najstarszej wczesnośredniowiecznej ceramiki w Igołomi*, „Sprawozd. Archeol.”, t. 3: 1959, s. 314–326; tenże, *Wyniki badań w latach 1953–1954*, [w:] *Igołomia I. Osada wczesnośredniowieczna*, Wrocław 1961, *passim*, i inni.

² Hensel, *op. cit.*, s. 166, 167.

(Daleszyn³, częściowo Bonikowo⁴) lub stanowiska, które dostarczyły liczniejszych zespołów (jam) pozwalających prześledzić współwystępowanie poszczególnych typów naczyń (Bruszczewo⁵, Siedlemin⁶). Na wstępie ustalono cechy, według których dokonano podziału na grupy chronologiczne. Już dawniej⁷, a także ostatnio⁸ podkreślano w literaturze, że kryterium techniki wykonania z uwagi na długie przeżywanie się poszczególnych technik jest niewystarczające. Sama obecność w zespole takiej czy innej grupy technicznej nic jeszcze nie mówi o chronologii danego zespołu. Bardziej obiecujące okazały się obliczenia procentowe poszczególnych grup technicznych w zespołach o różnych współrzędnych chronologicznych⁹. Stwierdzono mianowicie, że w określonym przedziale czasowym zaznacza się stały wzrost najbardziej progresywnej grupy technicznej kosztem bardziej tradycyjnych sposobów wykonywania naczyń. Jednakże w odniesieniu do starszych faz okresu wczesnośredniowiecznego kryterium techniki wykonania jest niewystarczające po prostu dlatego, że mamy w tym czasie do czynienia właściwie z jedną tylko grupą techniczną¹⁰ z nieznaczną domieszką innych. Trzeba było zatem ustalić dodatkowe kryteria. Wzięto pod

³ Z. Hilczerówna, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Daleszynie (st. 2) w pow. gostyńskim*, Poznań 1960.

⁴ Z. Hołowińska, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bonikowie w pow. kościańskim*, Poznań 1956; Z. Hilczerówna, *Gród z początków wczesnego średniowiecza w Bonikowie, pow. Kościan*, „Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN”, z. 4: 1960.

⁵ S. Jasnosz, *Prace wykopaliskowe w miejscowości Bojanowo Stare, pow. Kościan*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 25: 1958, s. 262–267, oraz materiał z późniejszych badań, uprzejmie mi udostępniony przez mgra S. Jasnosza.

⁶ Materiał z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu.

⁷ W. Hołubowicz, *Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi*, Toruń 1950, s. 80, 81, 109; tenże, *Z badań nad wczesnośredniowieczną ceramiką grodziska w Strachowie*, „Archeologia Śląska”, t. 1: 1957, s. 181; Z. Szafrąńska, *Dějiny hrnčičského íemesla na území Polska*, „Archeologické rozhledy”, t. 8: 1956, s. 563–567.

⁸ Z. Kołos-Szafrąńska, *Z badań nad garncarstwem wczesnośredniowiecznym*, [w:] W. i Z. Szafrąnsy, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie*, Wrocław 1961, s. 181, 182.

⁹ A. Dymaczewski, *Badania wykopaliskowe w ogrodzie przy ul. Wieżowej 2–4 w Poznaniu w latach 1939, 1950–1953*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 3, Wrocław 1961, s. 196, 197, tabl. A.

¹⁰ Przez znaczną część tego okresu występuje grupa naczyń lepionych ręcznie i obtaczanych w górnej części. Obok nich jednak mamy także naczynia wykonane całkowicie ręcznie. Obie grupy naczyń, szczególnie w ułamkach, trudno nieraz odróżnić, dlatego też W. Hensel (*Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1, Poznań 1950, s. 4) wprowadził na określenie obu grup zbiorczy termin „ułamki naczyń grubej roboty”.

uwagę następujące cechy analizowanych zespołów naczyń; ilość produkowanych typów, stopień zróżnicowania profilów, występowanie ornamentu i procent okazów ornamentowanych. Uwzględniając wszystkie te kryteria podzielono materiał ceramiczny Wielkopolski południowo-zachodniej z okresu przedpiastowskiego na trzy grupy chronologiczne¹¹: A – naczynia wyłącznie ręcznie lepiące, ilość produkowanych typów niewielka, naczynia o słabo rozwiniętym profilu, pozbawione ornamentu; B – naczynia w przewadze obtaczane przykrawędnie, ilość wytwarzanych typów nieznacznie wzrasta, przeważają jednak naczynia o słabo rozwiniętym profilu, nieornamentowane; C – naczynia prawie wyłącznie wykonane za pomocą koła, obtaczane przykrawędnie lub w górnej części, profile naczyń bardziej zróżnicowane, występuje pewien, choć niezbyt duży, procent okazów ornamentowanych.

Materiał ceramiczny interesującego nas terenu nie mieści się jednak bez reszty w naszkicowanym schemacie. Chodzi tu przede wszystkim o materiał z Bonikowa, który nie da się zmieścić w grupie A i B, do których to grup z uwagi na chronologię powinien należeć. Trzeba było zatem uwzględnić możliwość bardziej skomplikowanego rozwoju garncarstwa tej części Wielkopolski, rozwoju, na który złożył się, obok nurtu zobrazowanego przez nasz schemat, drugi nurt, reprezentowany przez materiał z Bonikowa¹². Przy omawianiu zatem materiału ceramicznego z najstarszej fazy okresu wczesnośredniowiecznego naszego obszaru ten drugi nurt w rozwoju garncarstwa musi zostać wyróżniony. Materiał reprezentatywny dla drugiego nurtu określiliśmy mianem grupy A₁.

Do grupy A zaliczyliśmy inwentarze 6 jam z Bruszczewa w pow. kościańskim, zawierających wyłącznie naczynia lepiące ręcznie. Obraz ceramiki tej grupy, uzyskany na podstawie analizy materiału z Bruszczewa, powtarza się w materiale innych stanowisk, nieznacznie go tylko uzupełniając. Poza Bruszczewem czystych zespołów grupy A dostarczyły następujące stanowiska: Goździchowo, pow. Kościan, st. 1; Grabonóg, pow. Gościny, st. 3; Kiełczewo, pow. Kościan, st. 6; Kokorzyn, pow. Kościan, st. 4; Łęki Małe, pow. Kościan, st. 1, oraz Siedlemin-Rudunek, pow. Jarocin.

Wszystkie okazy zaliczone do grupy A reprezentują podobny poziom

¹¹ Wyróżnione tu grupy A, B i C odpowiadają w zasadzie fazom A, B i C wyróżnionym przez W. Hensla w rozwoju ceramiki wielkopolskiej (por. tegoż, *op. cit.*, s. 5). Niewielkie różnice stwierdzono jedynie w ustaleniu ram chronologicznych. Na konieczność pewnych zmian w tym zakresie zwraca uwagę W. Hensel w t. 3 *Studiów i materiałów do osadnictwa Wielkopolski* (Warszawa 1959, s. 7).

¹² O istnieniu takich dwu nurtów w rozwoju garncarstwa południowej Wielkopolski wspomina także W. Hensel (*Z badań nad polską ceramiką...*, s. 161 i n.).

techniczny. Wykonane były z gliny z gruboziarnistą domieszką schudząca, techniką ugniatania z taśm. Ścianki naczyń były grube lub bardzo grube, powierzchnia chropowata, czasem gładzona, brzegi nierówne, niekiedy tylko wygładzane szmatką. Wypalano naczynia na otwartym ognisku lub w piecu jamowym¹³. Produkowane naczynia były przeważnie średnie (pojemność 1–3,5 l) lub duże (pojemność ponad 5 l) i dość przysadziste, to znaczy, że stosunek średnicy wylotu do wysokości wynosił ok. 1 : 1, zaś stosunek średnicy wylotu do dna ok. 2 : 1.

Wśród naczyń tej grupy wyróżniono kilka typów: 1. workowate, szeroko-kootworowe, o słabo wykształconym profilu; 2. jajowate, występujące w dwu odmianach: a) z rozchylonym wylotem i b) z wylotem zawężonym; 3. baniaste lub jajowate, z lejkowato odgiętym brzegiem; 4. dwustożkowate, o dość wydatnym brzuścu z załomem zaokrąglonym, umieszczonym na ok. $\frac{2}{3}$ wysokości, z zawężonym wylotem i wychylonym na zewnątrz brzegiem; 5. dwustożkowate, z wysoko umieszczonym załomem i słabo wykształconą częścią górną; 6. dość głębokie, kielichowate misy.

Niektóre z wyróżnionych typów, szczególnie naczynia workowate, jajowate obu odmian oraz naczynia z lejkowatą szyjką znajdują liczne analogie, głównie na Kujawach¹⁴, na Śląsku¹⁵, w północnej Wielkopolsce¹⁶, a także, szczególnie naczynia jajowate, dalej na południu, np. w Czechosłowacji¹⁷. Wśród naczyń dwustożkowatych wyróżniliśmy dwa odrębne typy, z których jeden, z wysoko umieszczonym załomem, znajduje szereg nawiązań głównie w materiale Polski północnej (odpowiada on typowi 1 W. Łęgi¹⁸). Drugi typ naczyń dwustożkowatych, podobnie jak i naczynia kielichowate, nie ma ścisłych odpowiedników w zespołach wczesnosredniowiecznych. Wszystkie natomiast opisane typy znajdują bardzo bliskie ana-

¹³ Ciekawe uwagi na temat wypalania naczyń w paleniskach jamowych znajdujemy w pracy Z. Kołosa-Szafrańskiej (*op. cit.*, s. 165 i n.).

¹⁴ K. Jażdżewski, *Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian na ziemiach polskich*, „Wiad. Archeol.”, t. 16: 1948, tabl. 16: 1, 2; tabl. 19: 1, 2, 5.

¹⁵ Materiały z Choruli, pow. Krapkowice, znajdujące się w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu; materiały z Wrocławia-Kozanowa oraz z Granicznej, pow. Świdnica, znajdujące się w Muzeum Śląskim we Wrocławiu.

¹⁶ Hensel, *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski...*, t. 1, s. 205, ryc. 139: 4; t. 2, s. 200, 207, ryc. 139, 145: 1; t. 3, s. 124, ryc. 88: 1, 6; E. Kihl-Byczko, *Wyniki badań na wczesnosredniowiecznej osadzie w Górze, pow. Poznań*, Zeszyty Naukowe UAM, Archeologia i Etnografia, z. 2, 1961, s. 166, ryc. 7a, oraz materiały znajdujące się w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu.

¹⁷ I. Borkovský, *Staroslovanská keramika ve střední Evropě*, Praha 1940; J. Poulik, *Staroslovanská Morava*, Praha 1948, s. 15 i n.

¹⁸ W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń 1930, s. 47 i n.

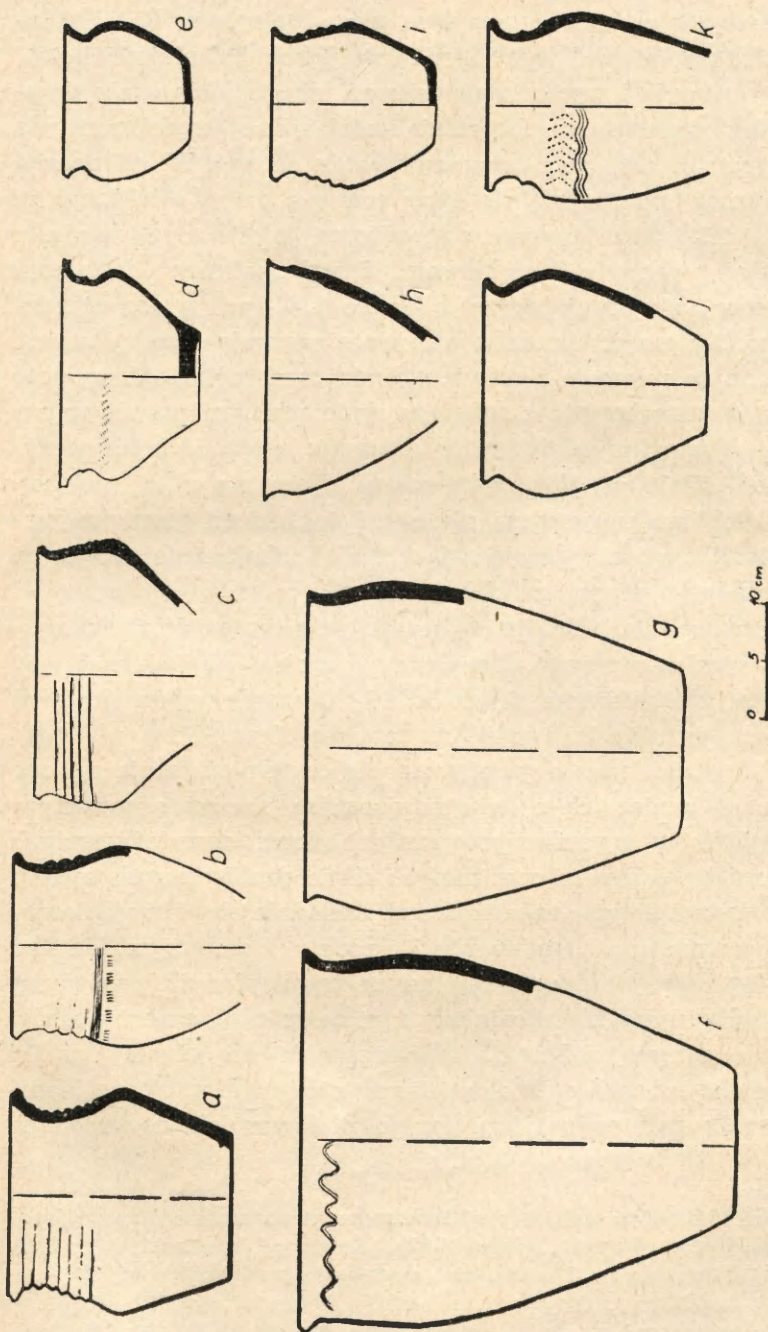
logie w materiale ze stanowisk późnorzymskich Wielkopolski¹⁹ i Śląska²⁰. Można tu zatem mówić o bezpośredniej kontynuacji tradycji garncarskiej okresu późnorzymskiego, z tym wszakże, że mowa być może jedynie o kontynuacji w zakresie tzw. ceramiki grubej roboty o chropowatej powierzchni. Naczynia grupy A nie tylko pod względem formy, lecz także pod względem techniki wykonania przypominają naczynia późnorzymskie. Zasadnicza różnica polega na zaniechaniu zabiegu chropowacenia powierzchni; naczynia wczesnośredniowieczne mają na ogół powierzchnię naturalnie chropowatą, czyli niewygładzoną, choć niekiedy mamy do czynienia również z wygładzeniem ścianek. Brak ornamentyki jest także charakterystyczny dla późnorzymskich naczyń kuchennych.

Grupa A₁ zawiera — obok niewielkiego procentu naczyń wykonanych całkowicie ręcznie — okazy wykonane przy zastosowaniu koła garncarskiego. Dla grupy A₁ charakterystyczne są następujące zespoły: materiał z warstwy IV pod wałem I w Bonikowie, st. 1, inwentarz jamy 2 ze st. 2 w Bonikowie oraz inwentarz chaty II z Żytowiecka.

Naczynia grupy A (ryc. 1) nie przedstawiają już tak jednolitego obrazu jak grupa A. Mamy tu bowiem z jednej strony naczynia grubościenne, wykonane z gliny o gruboziarnistej domieszce, o mało zróżnicowanym profilu, z drugiej strony naczynia wykonane z gliny o średnioziarnistej

¹⁹ Por. np. naczynia workowate z Piwonice, K. Dąbrowski, *Osadnictwo z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na st. 1 w Piwonicach, pow. Kalisz*, „Materiały Starożytne”, t. 4: 1958, tabl. 32: 12; naczynia jajowate, por. J. Kostrzewski, *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach*, Poznań 1961, s. 9 i n.; B. Kostrzewski, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Koninie (woj. poznańskie)*, „Przegl. Archeol.”, t. 7: 1947, s. 205, ryc. 18: 3, s. 217, ryc. 37: 2; B. Kostrzewski, *Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w Zaspach w pow. tureckim*, „Przegl. Archeol.”, t. 6: 1937—1939, s. 297; K. Dąbrowski, *Piwonice 1, distr. de Kalisz, dep. de Poznań, Pologne*, Inventaria Archaeologica, Pologne, fasc. II, Łódź 1959, pl. 13: 28; naczynia z lejkowatą szyjką — Dąbrowski, *Osadnictwo z okresów późnolateńskiego i rzymskiego ...*, tabl. 24: 1, 26: 4, 27: 24, 28: 6, 31: 13; naczynia dwustożkowate z dość wydatnym zaokrąglonym brzuścem — B. Kostrzewski, *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Koninie...*, ryc. 19: 3, 45: 5, 109: 2; Dąbrowski, *op. cit.*, tabl. 27: 22; naczynia dwustożkowate z wysoko umieszczonym załomem — B. Kostrzewski, *op. cit.*, ryc. 100: 1; Dąbrowski, *op. cit.*, tabl. 30: 1, 8; naczynia kielichowate — Dąbrowski, *op. cit.*, tabl. 27: 3, 34: 13.

²⁰ Naczynia jajowate — J. Kostrzewski, *Badania prehistoryczne w powiecie lublinieckim na Śląsku w r. 1936*, Prace Prehistoryczne, nr 3, Wydawnictwa Śląskie PAU, Kraków 1938, ryc. 11: 1, naczynia z lejkowatą szyjką — J. Kostrzewski, *op. cit.*, ryc. 11: 2, oraz materiały z Choruli, znajdujące się w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu; naczynia dwustożkowate z zaokrąglonym załomem — M. Jahn, *Funde aus dem vierten Jahrhundert n. Chr.*, „Altschlesien”, t. 1: 1926, ryc. 4: 8, oraz materiały z Choruli, naczynia kielichowate — materiały z Siemoni, pow. Będzin, Olsztyna, pow. Częstochowa, oraz Choruli, znajdujące się w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu, por. też J. Kostrzewski, *op. cit.*, ryc. 8: 2.

Ryc. 1. Naczynia grupy Aj:

a-g, i-k — Bonikowo, pow. Kościan, st. 1; h — Zytowiecko, pow. Gostyń; a, i — dwustożkowane, smukłe, zdobione wałkami plastycznymi; b — o profilu esowatym, zdobione wałkami plastycznymi i ornamentem rytym; c — dwustożkowane, wazowate, zdobione żłobkami poziomymi; d — wazowate, silnie profilowane, zdobione ostrym żeberkiem i ukośnymi nakładkami grzebyka; e — czarka silnie profilowana z lejkową szyjką; f — workowate, zdobione nieregularną linią falistą; g — jajowate, z rozchylonym wylotem; h — kielichowate; j — jajowate, z lejkową szyjką; k — o profilu esowatym, zdobione ostrym żeberkiem, nakładkami grzebyka w kształcie jodełki oraz poziomym pasmem falistym

domieszcze, szorstkiej powierzchni i bardziej zróżnicowanych formach. Jedne i drugie naczynia wykonano przy tym drogą lepienia na kole i obtaczania, z tym jednak, że stopień wyzyskania rotacji koła był niejednakowy, od zwykłego wyrównania i wygładzenia samego brzegu (obtaczanie przykrawędne) do dość regularnego obtoczenia całej górnej części naczynia i wykorzystania rotacji koła przy ornamentowaniu naczyń. Wśród naczyń pierwszego „gatunku” powtarzają się typy znane z grupy A. Mamy tu zatem naczynia workowate, jajowate obu odmian, jajowate lub baniaste z lejkowatą szyjką, wreszcie kielichowate. Drugi „gatunek” dostarczył nieco innych typów nie występujących w grupie A. Z tych trzeba wymienić naczynia o profilu esowatym, dalej wazowate naczynia dwustożkowate z nisko umieszczonym załomem i prawie cylindryczną częścią górną, dość smukłe naczynia dwustożkowate z załomem umieszczonym prawie w połowie wysokości, z brzegiem odgiętym na zewnątrz, wreszcie małe naczynia w formie dość silnie profilowanych czarek. Naczynia te są niekiedy ornamentowane żłobkami poziomymi, ukośnymi nakłuciami grzebyka, motywem linii falistej, wreszcie powtarzającym się kilkakrotnie motywem plastycznych wałków w górnej części brzuśca.

Kwestia genezy omawianych typów naczyń jest nieco bardziej skomplikowana niż w wypadku grupy A. Część z nich można uważać za dowód zastosowania nowej techniki (lepienie na kole i obtaczanie w górnej części) do odziedziczonego po okresie rzymskim zespołu form. Pozostałe typy grupy A mają inne nawiązania genetyczne. Najczytelniej rysują się one w wypadku naczyń baniastych o lejkowatej szyjce, naczyń o esowatym profilu, a szczególnie w wypadku wazowatych form dwustożkowatych z nisko umieszczonym załomem oraz małych silnie profilowanych czarek. Szczególnie dwa ostatnie typy naczyń dosyć dokładnie powtarzają formy naczyń produkowanych np. w igołomskim²¹ ośrodku ceramicznym. Na ślad podobnych nawiązań w odniesieniu do innych wymienionych typów naprowadza nas, występujący kilkakrotnie w tym zespole, ornament wałków plastycznych lub ostrych żeberek, umieszczonych na granicy szyjki i brzuśca. Ornament ten jest dość charakterystycznym motywem zdobniczym naczyń zasobowych wyrabianych w południowopolskich ośrodkach

²¹ L. Gajewski, *Z badań nad wyspecjalizowanym garncarstwem okresu późnolateńskiego i rzymskiego w dorzeczu górnej Wisły*, „Sprawozd. Archeol.”, t. 5: 1959, tabl. II 2, 7, 12, 13, 16–18; tenże, *Badania nad organizacją produkcji pracowni garncarskich z okresu rzymskiego w Igołomi*, „Archeologia Polski”, t. 3: 1959, tabl. I: 5, 7, VII 51, 52; por. także Dąbrowski, *op. cit.*, tabl. 32: 15, 33: 21, 36: 10, 40: 6; M. Miśkiewicz, *Osada z okresu rzymskiego w Mierzanowicach, pow. Opatów*, „Mat. Staroż.”, t. 7: 1961, tabl. VII: 2, XIV 4.

garncarskich²², spotyka się go także na innych typach naczyń „toczonych” późnorzymskich²³.

Po charakterystyce zasobu form grupy A i A₁, należy się zastanowić nad kwestią datowania obu tych grup ceramicznych. Sprawa precyzyjnego datowania materiałów z wczesnych faz okresu wczesnośredniowiecznego nastęrcza dużo trudności. Dzieje się tak przede wszystkim z powodu braku w zespołach z tego czasu niezależnych datowników. Chronologia bezwzględna opiera się w większości wypadków na chronologii względnej poszczególnych, typologicznie wyróżnianych grup. Przyjmowane są przy tym zazwyczaj dwa założenia: 1. o jednotorowym rozwoju garncarstwa wczesnośredniowiecznego, od naczyń lepionych całkowicie ręcznie poprzez naczynia obtaczane górą do naczyń obtaczanych całkowicie, 2. o równie jednoliniowym przebiegu rozwoju typologicznego form naczyń wczesnośredniowiecznych od naczyń jajowatych ze słabo rozwiniętym profilem (na północy naczyń dwustożkowatych) do okazów o coraz bardziej zróżnicowanych profilach. Założenia te zostały jednak w toku bardziej szczegółowych badań nad zagadnieniem garncarstwa poważnie podważone. Krytyka teorii jednotorowego rozwoju produkcji naczyń glinianych szła w dwu kierunkach. Z jednej strony zwracano uwagę na to, że nie można mówić o zaniku umiejętności posługiwania się kołem garncarskim z końcem okresu rzymskiego, przeciwnie, istnieje szereg danych przemawiających za tym, że znajomość koła garncarskiego utrzymywała się bez przerwy od okresu późnorzymskiego²⁴, aczkolwiek stopień wykorzystania możliwości techno-

²² J. Szydłowski, *Badania na Ostrej Górcie w Kalinowie, pow. Strzelce Opolskie*, „Silesia Antiqua”, t. 1: 1959, s. 186, tabl. 10a; J. Kostrzewski, *op. cit.*, ryc. 9: 3; tenże, *Wyniki badań prehistorycznych w powiatach tarnogórskim, pszczyńskim, świętochowskim i katowickim na Górnym Śląsku*, Prace Prehistoryczne, nr 1, Wydawnictwa Śląskie, Kraków 1935, ryc. 15; F. Pfützenreiter, *Eine Siedlung der Guttentager Kultur in Forst Koschentín, Kr. Lubliniec*, „Altschlesien”, t. 9: 1940, s. 56 i n.; Gajewski, *Z badań nad wyspecjalizowanym garncarstwem...*, tabl. I 3, IV 12, V 9; Z. Woźniak, *Sprawozdanie z badań prowadzonych na terenie osady z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Mogile (Nowa Huta), rejon Szpital-Centrum w 1956*, „Sprawozd. Archeol.”, t. 6: 1959, ryc. 5a.

²³ J. Kmieciński, *Bogato wyposażony grób szkieletowy kobiety z późnego okresu rzymskiego z Łodzi-Retkini*, „Sprawozdania PMA”, t. 4: 1952 z. 3–4, tabl. III 1; M. Gozdowski, *Osada z okresu rzymskiego w Wólce Łasieckiej, pow. Łowicz, w świetle badań w 1952 r.*, „Mat. Staroż.”, t. 1: 1956, tabl. 65: 4; Szydłowski, *op. cit.*, tabl. 10 b.

²⁴ Podkreślał to szczególnie W. Hołubowicz (*Garncarstwo wiejskie...*, s. 101 i n.), ale już w 1939 r. pogląd podobny w odniesieniu do Śląska wypowiedział J. Kostrzewski (*Sprawozdanie z badań prehistorycznych na Śląsku w 1937 r.*, Prace Prehistoryczne, nr 5, Wydawnictwa Śląskie, Kraków 1939, s. 40). Por. też Hensel, *Z badań nad polską ceramiką...*, s. 161, oraz Machnik, *Zagadnienie chronologii...*, s. 323. Ostatnio bardzo silnie problem przetrwania znajomości koła garncarskiego na ziemiach polskich od okresu rzymskiego po wczesne średniowiecze posta-

logicznych koła był rozmaity. Z drugiej strony wskazywano na fakt przeżywania się bardziej prymitywnych technik garncarskich w późniejszych fazach wczesnego średniowiecza²⁵. Sprawę komplikował jeszcze bardziej wyraźnie rysujący się w nowszych badaniach fakt różnego tempa rozwoju poszczególnych połaci naszego kraju, czy nawet poszczególnych ośrodków. Nie utrzymała się też koncepcja jednoliniowego rozwoju formy naczyń wczesnośredniowiecznych. Wskazywano na konieczność uwzględnienia różnorodnych wpływów, m. in. wpływu ceramiki prowincjonalnorzymskiej²⁶. Nowe odkrycia coraz wyraźniej pokazują, że nie można na czele typologicznego rozwoju ceramiki wczesnośredniowiecznej postawić jednego czy nawet dwu typów naczyń²⁷. Potwierdzają to w pełni również badania nad ceramiką południowowielkopolską.

Próbując zatem ustalić chronologię fazy A należy mieć na względzie następujące fakty. A mianowicie: teza o utrzymaniu się znajomości koła garncarskiego nieprzerwanie od okresu rzymskiego jest niewątpliwie słuszna, ale w odniesieniu do obszarów, gdzie w okresie późnorzymskim mamy do czynienia z rozwiniętym garncarstwem produkującym na kole, czyli przede wszystkim do Małopolski, Śląska, Polski środkowej²⁸. Natomiast w Polsce północnej, w tym i w Wielkopolsce, nie mamy dotąd podstaw do lokalizowania ośrodków garncarskich. Z pewnym uzasadnieniem tezę taką można by postawić w odniesieniu do południowo-wschodniej części Wielkopolski. Na pozostałych terenach Polski północnej pojawienie się we wczesnym średniowieczu naczyń wykonanych przy zastosowaniu koła garncarskiego nie można uważać za dowód przetrwania tej techniki, lecz jedynie za dowód wpływów z zewnątrz, gdy tymczasem ciągłość miejscowych tradycji powinna się wyrazić w kontynuacji tradycyjnego ręcznego lepienia naczyń. Stwierdzona zatem niewątpliwie na badanym terytorium obecność zespołów naczyń wykonanych całkowicie ręcznie prowadzi nas do samych początków wczesnego średniowiecza. Za takim umiejscowieniem w czasie grupy A przemawiają też podkreślone już, bardzo bliskie

wiła Z. Kołos-Szafrańska (op. cit., s. 177 i n.); nie ze wszystkimi tezami tej autorki można się jednak zgodzić.

²⁵ Por. W. Hensel, *Ceramika z grodów piastowskich w Gnieźnie*, [w:] *Gniezno w zaraniu dziejów w świetle wykopalisk*, Poznań 1939, s. 148; Hołubowicz, op. cit., s. 101 i n.; Dymaczewski, l. c.; a także Kołos-Szafrańska, op. cit., s. 177 i n.

²⁶ Por. np. J. Eisner, *Devínská Nová Ves*, Bratislava 1952, s. 248 i n. Skrajne stanowisko w tej kwestii zajął K. Mijatev, *Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана*, София 1948.

²⁷ Por. Hensel, *Z badań nad polską ceramiką...*, s. 163.

²⁸ J. Kmiecinski, *Osadnictwo słowiańskie i ceramika „siwa” na terenie Kujaw i ziemi łęczyckiej*, „Dawna Kultura” R. 2: 1955, s. 16–21, mapa; Gajewski, *Z badań nad wyspecjalizowanym garncarstwem...*, ryc. 4.

związki genetyczne, pozwalające wyprowadzić cały asortyment wyrabianych w tym czasie typów naczyń z garncarstwa późnorzymskiego. Istotnym momentem popierającym to stwierdzenie jest też uchwycenie w obrębie jednego stanowiska (Bruszczewo i Siedlemin) zespołów obrazujących kolejne stadia rozwoju techniki wykonywania naczyń we wczesnym średniowieczu od całkowicie ręcznie lepionych aż do całkowicie obtaczanych²⁹.

Trudniejsze jest natomiast określenie precyzyjniejszych ram chronologicznych tej najwcześniejszej grupy ceramicznej. Analogie, które można przytoczyć do omawianych typów naczyń, zdają się wskazywać, że początki tej fazy sięgają końca V lub przełomu V na VI w. Czasu jej trwania nie da się dokładniej określić, hipotetycznie koniec fazy A określić można na początek VII w.

Nieco łatwiej przedstawia się chronologia grupy A₁. Jest to bardzo istotne, ponieważ właśnie zespoły grupy A₁ stanowią poważny wyłom w jednoliniowym schemacie rozwoju garncarstwa tej części Wielkopolski. Datowanie zespołu z Bonikowa opiera się na chronologii kilku zabytków metalowych, zawierającej się między V (istnieją też nawiązania starsze) a VII w.³⁰ Z VI w. pochodzi też ostroga datująca zespół chaty II z Żytowiecka³¹. Znaleziony zaś w jamie 2 na st. 2 w Bonikowie naszyjnik brązowy datować można na V/VI w.³²

Dane te wskazują, że grupę A₁ uznać możemy za współczesną grupie A. Początki jej sięgają co najmniej przełomu V na VI w., być może jednak, należy się liczyć z nieco dłuższym jej trwaniem niż ramy chronologiczne grupy A, obejmującym przypuszczalnie jeszcze VII w.

Przedstawiony materiał upoważnia do pewnych wniosków. Do najciekawszych, naszym zdaniem, należy stwierdzenie, że w rozwoju garncarstwa Wielkopolski południowo-zachodniej obserwujemy w samych początkach wczesnego średniowiecza dwa nurty, z których pierwszy, tradycyjny, polegał na kontynuacji dawnych form i technik. Ciekawym momentem jest obserwacja, że niektóre typy naczyń, wywodzące się z zasobu form późnorzymskich, powtarzające się w grupie A, nie występują już w późniejszych fazach wczesnego średniowiecza. Bardzo istotne jest uchwycenie drugiego nurtu w rozwoju garncarstwa tej części Wielkopolski. Jak podkreślaliśmy, pojawienie się zespołu naczyń wykonywanych za pomocą koła

² Mamy tu zatem do czynienia z faktem określanym niekiedy jako konkretny szereg typologiczny, por. J. Neustupný, *Concrete and Abstract Typological Series*, [w:] *Epitymbion Roman Haken*, Praga 1958, s. 9–11.

³⁰ Por. Hołowińska, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bonikowie...*, s. 59 i n.; J. Zak, *Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie*, Warszawa 1959, s. 77.

³¹ Zak, *op. cit.*, s. 119.

³² Z. Hilczerówna, *Naszyjnik brązowy z wczesnośredniowiecznej osady w Bonikowie w pow. kościańskim*, [w:] *Munera Archaeologica Iosepho Kostrzewski... oblata*, Poznań 1963.

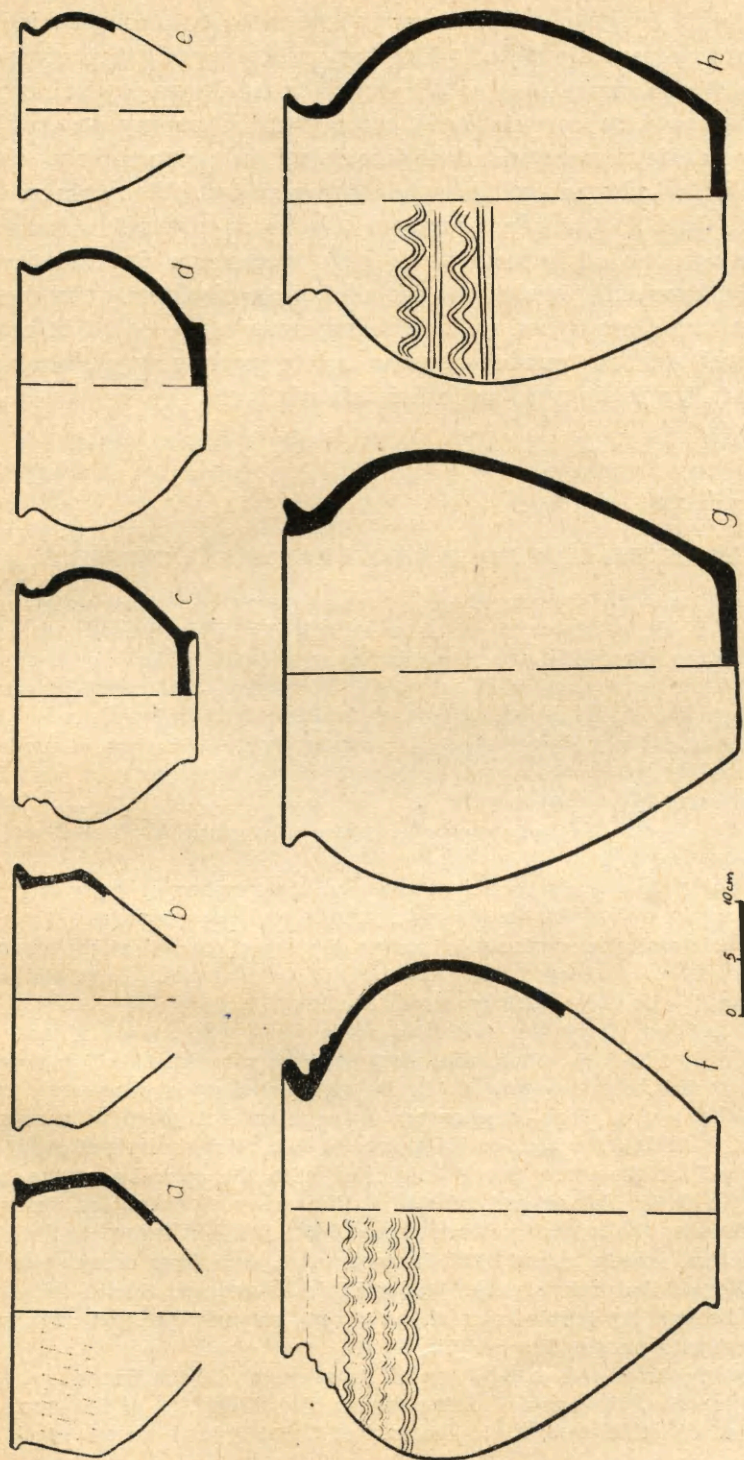
na tym terenie trzeba uznać za wynik wpływów z zewnątrz. Pośrednią wskazówką popierającą wysuniętą sugestię są nawiązania genetyczne niektórych form spotykanych w grupie A₁. Mamy tu zatem do czynienia ze znanym zjawiskiem przejścia z zewnątrz koła garncarskiego razem z niektórymi formami ceramicznymi, wyrabianymi przy danym poziomie rozwoju produkcji garncarskiej³³.

Terenem, skąd bezpośrednio przyszły do Wielkopolski południowo-zachodniej wpływy w zakresie garncarstwa, był najprawdopodobniej Śląsk. Ogólnie też można stwierdzić, że właśnie w odniesieniu do tego regionu zawodzą wszelkie jednoliniowe schematy rozwoju garncarstwa. Tutaj bowiem rozwój ten przebiega odmiennie; w materiale śląskim nie stwierdzamy ani fazy naczyń wyłącznie ręcznie lepionych, ani też wyłącznego występowania form słabo profilowanych, nieornamentowanych. Wydaje się, że na inne tempo rozwoju garncarstwa w tej części kraju wpłynęły bardzo tutaj żywe tradycje późnorzymskiego rzemiosła³⁴. Na to zdaje się wskazywać m. in. analiza form naczyń, w których, podobnie jak w naszej grupie A₁, zauważamy powtarzanie się form i ornamentyki naczyń produkowanych w późnorzymskich ośrodkach ceramicznych (np. wazowate naczynia dwustozkowate, naczynia z lejkowatą szyjką i baniastym brzuścem czy ornament wałków plastycznych lub ostrych żeberek oraz specjalny układ ornamentu poziomych pasm linii falistych i prostych, ryc. 2). Te względy pozwalają powiązać naczynia silnie obtaczane (ale tylko w górnej części) oraz o zróżnicowanych profilach, występujące w zespołach śląskich datowanych na VII/VIII w. — bezpośrednio z produkcją późnorzymską. Tradycje te w zakresie formy i ornamentyki w wiekach następnych stopniowo zanikają zastąpione przez nowe formy. Natomiast w rozwoju techniki silnie obtaczane naczynia śląskie z VII/VIII w. stanowią niewątpliwie stadium przejściowe od naczyń tzw. obtaczanych górą do naczyń obtaczanych całkowicie.

Wracając jeszcze do Wielkopolski południowo-zachodniej należy pod-

³³ O podobnym zjawisku przejścia techniki wykonywania naczyń na kole wraz z charakterystycznymi formami naczyń pisze M. Artamonow, *Средневековые поселения на Нижнем Дону*, Leningrad 1935, s. 63.

³⁴ Na szczególnie bliskie związki ceramiki wczesnośredniowiecznej Śląska z garncarską wytwórczością okresu późnorzymskiego zwracało już uwagę wielu badaczy, wymienimy tu np. W. Boege, *Ein Beitrag zum Formenkreis der wandalischen Irdenware aus der Völkerwanderungszeit*, „Altschlesien”, t. 7: 1938, s. 44 i n.; E. Petersen, *Der Burgwall von Kleinitz, Kr. Grünberg*, „Altschlesien”, t. 7: 1938, s. 69 i n.; K. Langenheim, *Ein wichtiger frühslawischer Siedlungsfund vom „Schmiedeberg” bei Gustau, Kr. Glogau*, „Altschlesien”, t. 7: 1938, s. 85 i n. Por. także artykuł J. Eisnera, *Über die ältesten Beziehungen zwischen den slawischen Stämmen in Polen und in der Tschechoslowakei*, [w:] *Munera Archaeologica Iosepho Kostrzewski... oblata*, Poznań 1963, s. 337 i n.

Ryc. 2. Naczynia wykonane na kole z późnego okresu rzymskiego:

a, d, g — Igołomia, pow. Proszowice (wg L. Gajewskiego); b, e — Mierzanowice (wg M. Miśkiewicza); c — Wólka Łasiecka (wg M. Gozdowskiego); f — Kalinów (wg J. Szydłowskiego); h — Swinąry, pow. Wrocław; a, b — dwuustożkowate, wazowate; c — wazowate, zdobione ostrym zeberkiem; d — wazowate, z lekkoową szyjką; e — jajowate, z lekkoową szyjką; f — zasobowe, silnie banlaste, z lekkoową odchyloną szyjką, zdobione wałkami plastycznymi i czterema pasmami falistymi; g — zasobowe, jajowate, z odchylonym i zgrubiałym brzegiem; h — zasobowe, słabo obtaczane, z zawężonym wylotem i odchylonym brzegiem zdobionym ostrym zeberkiem, na brzuscu ornament poziomych pasm prostych i falistych

kreślić, że znaczenie drugiego nurtu w rozwoju garncarstwa polega między innymi na tym, iż obserwuje się odtąd szybszy nieco rozwój tego obszaru w tym zakresie w porównaniu np. w Wielkopolską środkową czy północną. Np. w fazie następnej, reprezentowanej przez grupę B, mamy do czynienia prawie wyłącznie z naczyniami wykonanymi za pomocą koła, choć wykorzystanie koła było na ogół niewielkie (przewaga obtaczania przykrawędźnego). Bliskie związki z obszarem Śląska są również uchwytne w fazie C. Stwierdzone od samych początków wczesnego średniowiecza powiązania Wielkopolski południowo-zachodniej ze Śląskiem w zakresie produkcji ceramicznej mogą być uznane za wskazówkę, że odtąd ta część Wielkopolski wchodzi na pewien czas w orbitę wpływów z Południa, wpływów wyrażających się w różnych dziedzinach życia.

ZOFIA HILCZEROWNA

RESEARCHES IN THE GENESIS OF EARLY MEDIAEVAL CERAMICS

The paper deals with the results of some research work concerned with early mediaeval ceramics of the south-west part of Great Poland. On the grounds of investigation performed on sites with an extant stratigraphy (such as Daleszyn³, partly Bonikowo⁴), or with a large number of pit sets (Bruszczewo⁵, Siedlemin¹), ceramic material dating from the period preceding that of the Piast dynasty has been divided into chronologic groups. The criterion adopted consisted in the technique of production, the number of types produced, the degree of profile differentiation and the ornament. Three groups have been formed¹¹:

A — hand-made vessels only; the number of types rather small, the vessel profile underdeveloped, no ornaments.

B — the best part of vessels turned at the rim, the number of types slightly increased; most vessels with an underdeveloped profile and no ornaments.

C — vessels made almost exclusively by means of a wheel, turned at their upper part or at the rim, better developed and more individualized profile, a certain percentage — not a very high one — of ornamented specimens.

However, it has been stated that materials from south-west Great Poland do not fully enter into this draft. Another trend must be taken into consideration, represented by items coming from Bonikowo¹². As far as chronology is concerned, they belong to group A, however, they considerably differ from that group with regard to the make. Those vessels have been called group A₁. A careful analysis of group A forms shows that all of them are closely connected with the ceramics of the late Roman period from Great Poland and Silesia¹⁹⁻²⁰. The group A₁ is not as uniform as the group A. Besides the forms similar to those of group A but turned at the rim there are other forms, vessels turned at their upper part, sometimes ornamented in a manner reminding of the potter's workshops of Little Poland and Silesia²¹. Special attention should be paid to double-taper shaped vases, strongly profiled cups and vessels ornamented with plastic rolls²²⁻²³. (Fig. 1—2).

The former principle of the unique line of development of the forms and the technique of early mediaeval vessels²¹⁻²³ being shaken, the chronology of the group A must now be based on other data. As in the part of Great Poland we are speaking

of there are no handicraft vessel producing centres from the late-Roman period, the immediate continuation of the development of potter's craft is home-made production performed without potter's wheel. As a result, series of exclusively hand-made vessels should be placed at the very beginning of the early mediaeval period, which is also confirmed by the very close genetic connections within the range of the vessel shape. In absolute chronology the range of the group A can be determined as lasting from the turn of the Vth/VIth century until the beginning of the VIIth.

The metal item finds of Bonikowo contribute to a relatively correct dating of the group A₁. The chronology of those items ranges between the Vth and the VIIth centuries³⁰⁻³². This means that the beginning of the group A is to be placed at the latest at the turn of the Vth/VIth century. It lasted a little longer than the group A, embracing also the VIIth century.

These considerations show that from the beginning of the early mediaeval period, there are in the development of pottery in south-west Great Poland two trends: the first one is a continuation of the local tradition, while the second is the result of alien influences³³ – in this case, we must presume, of influences coming from Silesia. The importance of the second trend consists not only in the acceleration of the development of pottery in that part of Great Poland when compared with its north and central part, but also in including the area in question into the range of influences coming from the south, which appear in various ranges of life.

Translated by H. Gołębiowska